

Egy korábbi cikkemben¹, abból a feltételezésből kiindulva, hogy a piaci modellel „baj van”, arra kerestem a választ: mi lehet ennek a bajnak az oka.

Úgy vélem, az ott leírt válasz alapvetően helyes ugyan, de nem kielégítő. Bár nem sokan olvasták a cikket, mégsem mindenki értette meg mi a magyarázat. Nagyon röviden: abban a cikkben csak azt vizsgáltam, hogy a különféle „jószágoknak” (termékeknek illetve szolgáltatásoknak) milyen „**működési modellek**” *felelnek meg*, milyen működési modell alkalmas leginkább az adott jószág (újra)előállításának és a hozzáférés biztosításának hatékony megoldására.

A magyarázathoz a közgazdaságtannak a jószágok osztályozásához használt az a rendszerét használtam, amely két különös tulajdonságot tekint meghatározónak, a „kirekesztő”-séget és a „versengő”-séget. (Az első fogalom arra vonatkozik, hogy a termék fogyasztásából bárkit ki lehet-e zárni, a másik arra, hogy az egyik ember fogyasztása a másik ember hasznát (esélyét a használatra) csökkenti-e). A két tulajdonság mindegyikét kétértékűnek (igen-nem) tekintve, tehát 4 kategória létezik, amelybe a jószágok vagy saját belső (immanens) tulajdonságaik alapján sorolódnak, vagy aszerint, hogy milyen „viselkedést” tartanánk kívánatosnak rájuk nézve.

Általánosan elfogadott, hogy azok a jószágok, amelyek a fenti osztályozás szerint kirekesztők és versengők – elnevezés szerint **magán jószágok** – nagyon is alkalmasak a piaci modell számára (vagy fordítva: a piaci modell különösen alkalmas az ilyen jószágok „működtetésére”), ellenben azok, amelyek sem nem kirekesztők, sem nem versengők – azaz **közös jószágok** – nem „működtethetők” jól a piaci modell által. A nem jó működést a közgazdaságtan elsősorban „piaci kudarcok” formájában írja le.

Magyarázatnak az általam megfogalmazott – tapasztalat alapján sokszor igazolva látott - szabályszerűséget tekintettem, amely szerint **a jószágoknak jól kell illeszkedniük a működési modellhez** ahhoz, hogy a „jó működés” biztosítható legyen, míg a kettő közötti ellentmondás (nem megfelelő illeszkedés) különféle „működési zavarokhoz” vezet.

A cikk nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy valóban baj van-e, s ha igen, akkor mi a baj. Mit jelent a nem megfelelő működés? Milyen hibák, károk származnak abból?

A cikk nem keresett választ arra sem: miben áll az illeszkedés (illetve az ellentmondás). Mit jelent az, hogy egy működési modell megfelel, vagy éppen nem felel meg egy jószág tulajdonságainak. (Arról nem is beszélve, hogy a magyarázó törvényszerűség nem egy bizonyított közgazdasági törvény, legfeljebb hipotézis.)

Mi a tehát baj?

A piaci működés problémáival – a **piaci kudarcokkal** – sokan foglalkoznak, mint ahogy a közösségi modellek „bajai” – az irodalomban inkább **kormányzati kudarcokként** (government failure) vagy **állami kudarcokként** szerepelnek – sem ismeretlenek előttünk (idősebbek végigélték a ma csak „átkosnak” nevezett korszakot, amelyben szinte minden jószág működési modellje közösségi volt). A működési modellek különféle problémáit sok esetben a **nem megfelelő illeszkedés** okozza. Ebből a szempontból a „kudarcok” három nagy csoportja emelhető ki véleményem szerint:

1. A kirekesztés és versengés maga,
2. A pozitív és negatív externáliák,

¹ Ferge Sándor: Közös jószág, Információs társadalom, ITTK 2005/1.

3. Az osztársadalmi ráfordítás mértéke.

Amennyiben egy jószágot közös jószágnak tekintünk, definíció szerint azt mondjuk ki, hogy annak fogyasztásából **senki sem rekeszthető ki**. Nem technikailag, hanem jogilag, erkölcsileg. Példaként említhetjük a levegőt, a vizet, az élet alapvető feltételeit. Mindaddig, ameddig ezek gyakorlatilag korlátlanul rendelkezésre állnak, nincs is probléma. Amikor azonban szűkössé válnak, a kérdés egyre bonyolódik. Ezt megtapasztaljuk mostanában még a víz esetében is, nem beszélve az egészségügyi ellátásokról. A szűkösség ellenére is kevés olyan ember akad, aki nyugodt szívvel mondaná, hogy csak az fogyaszthasson vizet, az részesüljön ellátásban, aki megfizeti az árát (pedig minden pénzbe kerül).

A jószágok és működési modelljük közötti szoros illeszkedésre vonatkozó feltételezett összefüggés olyan erős, hogy állítható: a működési modell alapvetően képes meghatározni a jószág „viselkedését”, akár megváltoztatva annak immanens tulajdonságait is.

Ez azt jelenti, hogy a piaci alapon működő vízszolgáltatás (egészségügy) kirekesztővé teszi az ivóvizet (egészségügyi ellátásokat). Ha ez bekövetkezne az minden bizonnyal „baj” lenne. Persze a fordítottja is igaz: a közösségi modellek „befogadók”. Annyira, hogy létezhetnek „**potyautasok**” is. Ez például egy szabadtéri koncert esetében nem jelent valódi problémát (a zene nem versengő tulajdonságú, a szabad tér nem kirekesztő), de alapvetően más a helyzet egy társasutazás valóságos potyautasával, vagy).

Habár a **verseny** fogalma nem azonos a **versengősséggel**, mégis érdekes a modell és a jószág illeszkedése szempontjából. A piaci modellnek a verseny alapvető jellemzője, tehát a piaci alapon működtetett jószágokra is jellemző lesz (ár, teljesítmény stb.). Ugyanakkor nem gondoljuk, hogy a tanárok tanítási versenye hatékonyabbá tenné az oktatást (a hatékony szó itt persze magyarázatra szorulna). Mint ahogy nem szeretnénk – azaz baj lenne –, ha a sebészek versenyben operálnának (akár a ráfordítások minimalizálásában akár a profit maximalizálásában akár a műtét sebességében versenyeznének). De persze a közösségi modell egyik legfőbb bajának éppen az ellenkezőjét tartjuk: a verseny nélküli modell kényelmessé tesz, fékezi a fejlesztést, az innovációt. Pedig a versenyt még a sportban sem tartjuk feltétel nélkül szükséges elemnek. (Tapasztalataink szerint azonban a versenysport piaci alapon eredményes igazán, habár az is elgondolkodtató, hogy az igazán nagy üzletté váló sportágakból végül eltűnik a verseny.)

Az **externáliákat** a piaci modell kapcsán leginkább „negatív” előjellel emlegetik bajként. A bajt azok a negatív hatások jelentik, amelyek azért következnek be, mert a piaci modell nem alkalmas minden (távoli) hatás figyelembevételére a költségek oldalán. Az egészségügy kirekesztőségével nem pusztán az a baj, hogy „sajnálni fogjuk” az ellátatlan embereket, hanem az, hogy az ellátatlanságuk miatt esetleg kialakuló járványok fenyegetik azokat is, akik egyébként nincsenek kirekesztve az ellátásokból. A bajt illusztrálhatjuk úgy is, hogy a rossz ellátások miatt a várható élethossz és a munkaképesség csökken, ezzel a „humán erőforrás” szűkül, ami viszont rontja a gazdasági potenciált (versenyképességet). Pedig a piaci modell – úgy általában – ebbe az irányba hat.

Rögtön mellétehetjük a közösségi modell „baját” is: a nagy, mindent egy rendszerben kezelő közös(ségi) modellek egyik legnagyobb „baja”, hogy nem láthatók tisztán az egyes részelemek és azok költségei. Ennek következtében nehéz megállapítani egyes rendszerelemek működési költségeit, működésének gazdasági racionalitását.

A piaci modell legáltalánosabb **negatív externáliájának** azt a „fenntarthatósági” problémát tekinthetjük, amely a gazdaság-társadalom-környezet harmóniájának (egyensúlyának) megbomlásáért a piaci modellt teszi felelőssé. És valóban úgy tűnik, hogy a szocializmus időszakában, a gazdaság alapvetően közösségi modellje mellett – az igazi különbségeket és

feszültségeket okozó politikai rendszer ellenére is – ezek a problémák mintha kevésbé lettek volna érzékelhetők.

Hasonló a helyzet a **pozitív externáliákkal** is. Csak míg az előző esetben a probléma abból fakad, hogy a piaci modell a negatív externália (vagyis annak kompenzációs) költségeit nem tudja a kiadási oldalon figyelembe venni, addig a pozitív externália hozadéka a bevétel oldalon marad „figyelmen kívül”, mivel nem lehet bevételként realizálni.

A harmadik modell-hibát véleményem szerint az jelenti, amikor a szükségletek adott szinten történő kielégítése nem a technikai lehetőségek által lehetővé tett lehető legalacsonyabb ráfordítások mellett történik. Ez nem azt jelenti, hogy a pillanatnyi állapot ne lenne **Pareto-hatékony**. Az ugyanis egy adott piac egyensúlyi állapotát fejezi ki. Ez az egyensúlyi állapot azt jelenti, hogy a társadalom egyetlen tagjának jóléte sem javítható anélkül, hogy valaki másnak a jóléte ne csökkenne. Könnyen belátható azonban, hogy piaci modellt feltételezve, bizonyos jószágok esetében, pusztán a modell megváltoztatásával – azaz az adott jószág közös józággá tételével – **a társadalom sok-sok tagjának jóléte növelhető anélkül, hogy bárkinek a jóléte csökkenne**. A szoftverek – és általában a ma piaci józágnak tekintett digitális javak – ilyenek. Azáltal, hogy egy-egy megvásárolt példányt sok ember használ, senkinek a jóléte nem csökken, miközben sokak jóléte növekszik. Ezekre a jószágokra az jellemző, hogy immanens tulajdonságaik alapján nem kirekesztők (végtelen sok példányban léteznek, el nem fogyók), és nem versengők (attól hogy valaki használja, senkinek az esélyét nem csökkenti a hozzáférésben). Az **össztársadalmi ráfordítások** jelentősen **indokolatlan többletet** ebben az esetben a mesterségesen piaci józággá tett termékeken realizálható extra profit mellett a piaci modellhez szervesen hozzá tartozó marketing költségek okozzák. Ez utóbbiak azonban más termékek esetében is hasonló problémát idézhetnek elő.